

Przystanek historia

<https://przystanekhistoria.pl/pa2/tematy/holocaust/77966,Niemiecki-okupant-wobec-Zydow-w-latach-19391941.html>

ARTYKUŁ

Niemiecki okupant wobec Żydów w latach 1939-1941

OKRES HISTORYCZNY

(1939-1945) II wojna światowa

Autor: MARTYNA GRĄDZKA-REJAK, ALEKSANDRA
NAMYSŁO 26.01.2021

II Rzeczpospolita była państwem wielonarodowym. U progu II wojny światowej liczyła niemal 35 mln mieszkańców, z czego ok. 32 proc. (11,2 mln) stanowiły

mniejszości narodowe. Wśród nich najliczniejszą grupą po Ukraińcach, przeszło trzymilionową, byli Żydzi. Kres ich tak licznej obecności w Polsce przyniosła II wojna światowa.

Żydzi w wojnie obronnej 1939 r.

Już kilka miesięcy przed wrześniem 1939 r. mieszkańcom wielu miejscowości na terenie całej Polski udzielał się nastrój narastającej niepewności i oczekiwania w związku z napiętą sytuacją międzynarodową. Świadomość zagrożenia, podsycana doniesieniami prasowymi i radiowymi, nie była jednak zbyt silna (wojna wciąż nie wydawała się dość bliska), więc tylko niektórzy podejmowali zdecydowane kroki zmierzające do uchronienia się przed niebezpieczeństwem:

„Im bliżej 1939 r., tym częściej zdarzały się ucieczki pojedynczych rodzin żydowskich wywodzących się z asymilatorskich kręgów na Zachód, ludzi zamożnych, lękających się inwazji Niemiec hitlerowskich. Niemniej o jakiejś panice nie było mowy, choć ludność żydowska w odróżnieniu od reszty społeczeństwa wykazywała czujność”¹.

Po wybuchu konfliktu i wtargnięciu wojsk niemieckich na teren kraju „zapanował strach, pojawiły się oznaki paniki i chaosu w życiu codziennym [...], ujawnił się brak dyscypliny wewnętrznej, spekulacja, rabunki”².

Ludność, w tym także przedstawiciele mniejszości narodowych i etnicznych, na wiele sposobów starała się zabezpieczyć, widoczne to było szczególnie w miastach – prócz wspierania własnych rodzin, ochotnicy zgłaszali się np. do kopania rowów przeciwlotniczych i przeciwczołgowych. Na masową skalę dokonywano zakupów, głównie produktów żywnościowych, takich jak mąka, cukier, kasza³. Pierwsze wrześniowe dni wojny przyniosły migracje, a właściwie, jak czytamy w zachowanych relacjach, exodus ludności, także żydowskiej⁴. Uciekinierzy kierowali się głównie na wschód, licząc, że wojna szybko się skończy, albo że tam – z dala od Niemców – będą bezpieczniejsi. Sytuacja uległa zmianie po ataku ZSRS na Polskę 17 września 1939 r.

**Maj 1944. KL Auschwitz-Birkenau:
po selekcji. Grupa, według
Niemców nie nadających się do
pracy - i do życia - kobiet i dzieci
żydowskich, przywiezionych przez
Niemców z terenu ówczesnych
Węgier, siedzi obok komór
gazowych i krematorium obozu
czekając na eksterminację.
Reprodukcja zdjęcia z
niemieckiego Albumu z
Auschwitz, znalezione po
wojnie przez Lili Jacob (trafił do
Yad Vashem, a kopie zdjęć
okreźną drogą do Głównej Komisji
Badania Zbrodni Hitlerowskich w
Polsce). Fot. z zasobu IPN**

Kraju, od pierwszych dni wojny, broniło wielu Żydów. Szacuje się, że w szeregach Wojska Polskiego w 1939 r. walczyło ich ok. 100 tys. We wrześniu i październiku 1939 r. w wojnie obronnej zginęło ok. 7 tys. z nich, a 20 tys. zostało rannych. Do niewoli sowieckiej dostało się ok. 20 tys. Żydów⁵. Z kolei, jak oceniają historycy, ok. 60 tys. trafiło do niewoli niemieckiej. Tam zaś byli oddzielani od Polaków. Około 3 tys. żydowskich żołnierzy skierowano do obozów pracy („jenieckiego” w Lublinie oraz do „zwykłych” obozów w Poniatowej i Trawnikach). Zamordowano ich w czasie akcji *Erntefest* w 1943 r.⁶ Większość pozostałych zwolniono z niewoli.

Benjamin Meirtchak odtworzył alfabetyczną listę tych, którzy zginęli w wojnie obronnej 1939 r. Obejmuje ona 1189 nazwisk⁷. Historyk Feliks Tych podkreślał:

„Jako żołnierze kampanii wrześniowej Żydzi znakomicie się sprawdzili. Procent poległych w walce żołnierzy Wojska Polskiego był proporcjonalnie taki sam wśród Żydów, jak i etnicznych Polaków. Oznaczało to, że Żydzi walczyli tak samo dzielnie z Niemcami, jak ich nieżydowscy współobywatele”⁸.

Niemiecka polityka antyżydowska w GG i na ziemiach wcielonych do Rzeszy

Po zakończeniu kampanii wrześniowej 1939 r. Niemcy zlikwidowali suwerenność Rzeczypospolitej. Dokonali również nowego podziału administracyjnego zajętych przez siebie terenów. 12 października 1939 r., na mocy dekretu Adolfa Hitlera, z części obszaru zagarniętego przez Niemców utworzono Generalne Gubernatorstwo (GG) dla okupowanych ziem polskich, na czele którego od 25 października 1939 r. stał Hans Frank. Resztę zajętych ziem wcielono w granice Rzeszy⁹.

W pierwszych tygodniach wojny wojska niemieckie oraz grupy operacyjne Sipo i SD (*Einsatzgruppen*) wkraczające na tereny II RP dopuściły się wielu zbrodni na ludności żydowskiej. Zygmunt Klukowski pisał o tym w odniesieniu do działalności funkcjonariuszy niemieckiej paramilitarnej formacji *Selbstschutz* na Zamojszczyźnie:

„obchodzą się z nimi [Żydami] brutalnie, obcinają lub nawet wyrywają brody, wymyślają, biją”¹⁰.

Stanisław Dąbrowa-Kostka zauważał, że w okupowanym Krakowie „rozwydrzone łatwym sukcesem żołdactwo «zabawia się» dzikim polowaniem na Żydów, mordując kilkanaście osób”¹¹.

Zdarzały się napaści na żydowskich przechodniów, towarzyszyły im bicie, ścinanie bród i pejsów, a także rabunki¹². Emanuel Ringelblum, kronikarz okupacyjnego życia warszawskich Żydów, wspominał o wydarzeniach w tym mieście. Odnosił się zarówno do przypadków antysemickich zachowań polskich mieszkańców miasta we wrześniu 1939 r., jak też solidarności we wspieraniu potrzebujących Polaków i Żydów¹³.

Żydów traktowano ze szczególnym okrucieństwem: niemieccy żołnierze szykanowali ich, dręczyli i upokarzali, grabili też ich mienie, palili i plądrowali synagogi. Wykorzystywano ich do porządkowania terenu po bombardowaniach, zasypywania rowów przeciwlotniczych etc. David Cesarani podkreślał:

„Regularne oddziały armii [niemieckiej] brały zakładników od samego początku inwazji. Wskutek wszechobecnej wrogości wobec Żydów oraz utożsamiania ich z wrogami nieproporcjonalnie dużą grupę wśród zakładników stanowili Żydzi. W przypadku młodych rekrutów i oficerów nie było niezbędne odczuwanie, by ułatwić zabijanie cywilów czy upokarzanie, torturowanie i mordowanie Żydów”¹⁴.

Do dziś badacze nie są zgodni, ile było żydowskich ofiar cywilnych wojny obronnej 1939 r.¹⁵

Okupacja ziem Rzeczypospolitej wiązała się z dążeniem do fizycznego unicestwienia wszystkich polskich Żydów (a także Sinti i Romów), choć plan ten na początku wojny nie był w pełni uformowany i wraz z upływem czasu ewoluował¹⁶. Jesienią 1939 r. Adolf Eichmann, szef tzw. sekcji żydowskiej w Głównym Urzędzie Bezpieczeństwa Rzeszy (RSHA), wysunął koncepcję utworzenia rezerwatu dla Żydów pod kontrolą SS w Zarzeczcu w okolicach Niska nad rzeką San¹⁷. Nieco późniejszy jego pomysł zakładał osiedlenie europejskich Żydów na wyspie Madagaskar, ówczesnej francuskiej kolonii znajdującej się pod kontrolą kolaboracyjnego rządu Vichy¹⁸. Oba projekty ze względów logistycznych, tj. konieczności zaangażowania sprzętu i środków finansowych w kontynuowanie wojny na zachodzie Europy, nie mogły zostać zrealizowane.

Kluczowe znaczenie dla postępowania władz okupacyjnych wobec żydowskich mieszkańców zajętych ziem polskich miał tajny telefonogram szefa RSHA Reinharda Heydricha do dowódców *Einsatzgruppen* z 21 września 1939 r. Działania tych formacji miały się sprowadzać do likwidowania mniejszych skupisk żydowskich (poniżej pięciuset osób) i koncentrowania Żydów w większych miastach, ze względu na „cel ostateczny” (wówczas jeszcze niedoprecyzowany), a także do tworzenia rad starszych – odpowiedzialnych za terminowe i dokładne wypełnianie zaleceń niemieckich oraz powołanych do ścisłej współpracy w sprawach związanych z ludnością żydowską z władzami wojskowymi i administracją cywilną¹⁹. Formalne rozporządzenie generalnego gubernatora Hansa Franka dotyczące zasad tworzenia rad żydowskich zostało wydane później, 28 listopada 1939 r.²⁰

Okupacja ziem Rzeczypospolitej wiązała się z dążeniem do fizycznego unicestwienia

wszystkich polskich Żydów (a także Sinti i Romów), choć plan ten na początku wojny nie był w pełni uformowany i wraz z upływem czasu ewoluował.

W tekście telefonogramu Heydricha pojawił się również zapis o planach wobec Żydów mieszkających w Gdańsku, na Pomorzu i Górnym Śląsku, a więc terenach, które kilka tygodni później Niemcy administracyjnie wcielili do Rzeszy. Zakładano „oczyszczenie” tych obszarów z Żydów, których liczbę szacowano na ok. 600 tys. Miejscem docelowym miało się dla nich stać GG, a ich wysiedlenie z ziem wcielonych miało nastąpić do lutego 1940 r. Już jednak pod koniec 1939 r. okazało się, że zakładane pierwotnie wysiedlenie prawie miliona Polaków i Żydów z tego terenu jest niemożliwe do zrealizowania. W marcu 1940 r. Frank informował swoich podwładnych o rezygnacji przez władze niemieckie z planu całkowitej „ewakuacji” żydowskich mieszkańców z terenów wcielonych do Rzeszy. W tym okresie miały natomiast miejsce przesiedlenia wewnętrzne na tych obszarach. Akcje deportacyjne próbowano wznowić z początkiem 1941 r. W styczniu liczbę Polaków i Żydów, którzy mieli zostać deportowani do GG, ustalono na ponad 800 tys. Ze względu na przygotowania do agresji na ZSRS ponownie wstrzymano realizację tych zamierzeń. Według ustaleń Włodzimierza Jastrzębskiego, od grudnia 1939 r. do połowy marca 1941 r. z ziem wcielonych do Rzeszy wysiedlono 364 665 Polaków i Żydów, z czego najwięcej z Kraju Warty²¹. Jesienią 1941 r., w ramach realizacji planu „oczyszczania” z Żydów i Cyganów obszarów tzw. Starej Rzeszy oraz Protektoratu Czech i Moraw, rozpoczęło się ich wysiedlanie na teren polskich ziem wcielonych. Miejscem docelowym stało się getto łódzkie, gdzie na początku listopada 1941 r. znalazło się 20 tys. Żydów, m.in. z Wiednia, Pragi i Berlina²².

Samuel Willenberg, *Bunt więźniów, 2 sierpnia 1943 r.*, brąz 2002-2003. Fot. Piotr Życieński (Wystawa „Obraz Treblinki w oczach Samuela Willenberga” zorganizowana przez IPN w Centrum Edukacyjnym

„Przystanek Historia” w Warszawie)

Samuel Willenberg, *Ucieczka w czasie buntu*, 2 sierpnia 1943 r., brąz 2002
„Szy dotychczas do parkana, naszym oczom ukazał się straszny widok. Półni naczyniach tropik. Wśród zaple-
canych ścian, wypracowane są paniki, cokolwiek wojowniczo. Wzrost łudząco twarzono jęły panosr kłozie na
dłoniach kłozystych i gępiem”.

Samuel Willenberg, *Ucieczka w czasie buntu*, 2 sierpnia 1943 r., brąz 2002. Fot. Piotr Życieński

Samuel Willenberg, *Ojciec rozsznurowujący buty dziecku*, brąz 2002
„[...] W tej z jednej części wojennej-kołomyjskiej
północy przez lekomyjony na baczny ter.
Nagle wśród lasu na terenie zaboczym
kawałki, a po chwili skłoniło się wyrosło
stara bawka, wśród których wzięli się
ładnie [...] Kilkastru Żydów z czarownymi
opiekami na ramionach kłozie nam wzięli:
na ziemi i zdjęć buty. Razobli nam kłozie
połyke szareli, którzy miałyśmy wzięli
bary do pary”.

Samuel Willenberg, *Ojciec rozsznurowujący buty dziecku*, brąz 2002. Fot. Piotr Życieński

Po chaosie pierwszych dni okupacji wojskowej, a później cywilnej władze niemieckie instalujące się na zajętych terenach wprowadziły pierwsze rozporządzenia antyżydowskie. W GG wychodziły one z gabinetu Hansa Franka (jako ministra Rzeszy)²³. Henryk Zimmermann, jeden z ocalałych krakowskich Żydów, podsumował je w następujący sposób:

„Co parę dni pojawiały się nowe zakazy i zarządzenia okupanta – ogłaszane w języku niemieckim i polskim – dyktujące naszej społeczności, jak Żydom wolno żyć, czego nie wolno im robić, zmierzające konsekwentnie do tego, aby ich życie, i tak trudne do zniesienia, zmienić w gehennę”²⁴.

Wypracowane wówczas prawodawstwo antyżydowskie i jego stosowanie w praktyce stanowiły – wraz

z fizyczną przemocą – podstawowy element tzw. I fazy Zagłady.

Przymus pracy i eliminacja

Żydów z życia gospodarczego Jednym z pierwszych antyżydowskich rozporządzeń wydanych przez Franka był przymus pracy dla ludności żydowskiej mieszkającej w GG, wprowadzony 26 października 1939 r.²⁵ W grudniu określono, że dotyczy on osób od czternastego do sześćdziesiątego roku życia. 20 listopada 1939 r. zostało wydane zarządzenie dotyczące „ogólnych środków służących zabezpieczeniu majątku żydowskiego”. Na mocy tego aktu zablokowano konta, depozyty i schowki w instytucjach pieniężnych bądź kredytowych. Ponadto ludność żydowską zobowiązano, by do 31 grudnia 1939 r. zdeponowała zawartość swoich kont, schowków i sejfów w jednym banku. Przepis ten miał zastosowanie do nie-Żydów dysponujących kwotami należącymi do Żydów²⁶.

Z kolei 21 stycznia 1940 r. Niemcy wydali rozporządzenie o obowiązku zgłoszenia majątku żydowskiego w Generalnym Gubernatorstwie²⁷. Nakładali też na miejscowych Żydów wysokie kontrybucje, a potem obarczali tym rady żydowskie (judenraty). Między innymi w grudniu 1939 r. zażądali 1 mln zł od plockich Żydów²⁸. W tym samym czasie na Żydów z dystryktu radomskiego GG nałożono kontrybucję w wysokości 2 mln zł²⁹. W 1940 r. Niemcy przystąpili do organizowania warsztatów i obozów pracy przymusowej dla ludności żydowskiej³⁰.

Rozporządzenie o oznakowaniu Żydów w GG dotyczyło osób, które ukończyły 10 rok życia. Nakaz noszenia opasek na prawym ramieniu lub rękawie wierzchniego ubioru (biały pasek materiału o szerokości co najmniej 10 cm z gwiazdą Dawida) obowiązywał na terenie całego GG od 1 grudnia 1939 r.

Rozporządzenia podobnej treści ukazywały się systematycznie też w poszczególnych prowincjach ziem wcielonych do Rzeszy. Początkowo Żydów zmuszano do ciężkiej pracy, co regulowały zarządzenia wydawane przez władze danej rejencji. Szef policji w Łodzi Johannes Schäfer 5 października 1939 r. ogłosił przymus pracy

dla Żydów od czternastego roku życia, żądając codziennie od 16 października tego roku sześciuset robotników³¹. W rejencji katowickiej w październiku 1940 r. utworzono specjalny urząd, wyjątkowy na polskich ziemiach okupowanych i wcielonych do Rzeszy, do którego kompetencji należało zatrudnianie Żydów - Urząd Specjalnego Pełnomocnika Reichsführera SS i Szefa Niemieckiej Policji do spraw Zatrudniania Obcych Narodowości na Górnym Śląsku. Organizował on pracę Żydów na miejscu oraz w obozach pracy przymusowej zlokalizowanych na Górnym i Dolnym Śląsku³².

Budowa murów getta w Warszawie, 1940. Wylot ul. Grzybowskiej na ul. Graniczną - widok z terenu getta. Z tyłu na ul. Granicznej idący przechodnie (niektórzy noszą opaski) i dorożka z pasażerami, dalej fragment zburzonego budynku z otworami zamurowanymi cegłami. Fot. z zasobu IPN (reprodukcja oryginalnego zdjęcia z przechowywanego w zbiorach Archiwum Państwowego m.st. Warszawa albumu "Tworzenie getta w Warszawie")

Jednym z pierwszych i najważniejszych zadań władz okupacyjnych była konfiskata mienia nieruchomości Polaków i Żydów. Na terenie późniejszego Kraju Warty 14 września 1939 r. na mocy rozporządzenia komisarza cywilnego przy 8. Armii wszystkim Żydom znajdującym się na podległym terytorium zablokowano konta bankowe, depozyty i sejfy. Pozwolono im na przechowanie jedynie 200 zł lub 100 marek i podejmowanie na bieżące wydatki maksymalnie 200 zł (50 marek) tygodniowo³³. W październiku 1939 r. zakazano Żydom handlować surowcami i gotowymi wyrobami, a szewcom produkować obuwie. W listopadzie Hermann Göring, jeden z najbliższych współpracowników Hitlera, nakazał przejęcie surowców, półfabrykatów i gotowych produktów na rzecz niemieckiej gospodarki³⁴. Grabieżą mienia zajmował się Urząd Powierniczy Wschód,

powołany przez niego (jako pełnomocnika planu czteroletniego) 19 października 1939 r. Dla żydowskich domów ustanowiono zarządców komisarycznych³⁵.

Na terenie GG regulację prawną mającą wpływ na funkcjonowanie przedsiębiorstw oraz instytucji społecznych prowadzonych przez Żydów stanowiło rozporządzenie o zniesieniu zwolnień podatkowych i uprzywilejowania podatkowego korporacji żydowskich z 23 listopada 1939 r. Zwolnień podatkowych udzielano do tej pory m.in. zakładom, fundacjom i stowarzyszeniom³⁶.

Ograniczenie swobód

Ograniczenie swobodnego poruszania się Żydów w obrębie GG regulowało postanowienie wykonawcze do rozporządzenia o przymusie pracy z 26 października 1939 r., wydane 11 grudnia 1939 r. przez Franka³⁷. Od 1 stycznia 1940 r. Żydzi z GG nie mogli zmieniać miejsca zamieszkania ani pobytu bez pisemnego zezwolenia miejscowo właściwej władzy administracji niemieckiej. Z kolei żydowscy imigranci lub Żydzi osiedlani w GG byli zobowiązani niezwłocznie po znalezieniu mieszkania lub pokoju (otrzymali na to maksymalnie 24 godziny) zameldować się u burmistrza, a także poinformować o przybyciu miejscową radę żydowską. Artykuł czwarty tego rozporządzenia wskazywał godzinę policyjną (od 21.00 do 5.00), w której trakcie Żydom zabroniono opuszczania mieszkań, użytkowania dróg, ulic i placów. Jedynie pisemne uzasadnienie oraz wyższa konieczność publiczna lub osobista zwalniały od tego obostrzenia³⁸. Godzinę policyjną wprowadzano również na ziemiach wcielonych do Rzeszy, przy czym administracja terenowa regulowała ją różnie, nie tylko w poszczególnych prowincjach, lecz odmiennie na poziomie rejencji czy niższych jednostek administracyjnych³⁹. Systematycznie wprowadzano także ograniczenia poruszania się przez Żydów na terenie miast, zakazując im mieszkania w ich centralnych, reprezentacyjnych częściach i chodzenia głównymi ulicami (tzw. *Judenbann*), np. w Łodzi ul. Piotrkowską (*Adolf-Hitler-Straße*), wchodzenia do parków, korzystania z basenów, placów sportowych, kin i teatrów⁴⁰.

Samuel Willenberg, Orkiestra, brąz 2002
„Jesse przyjechał transportem wozów węgla
w październiku 20. roku. W tej pięćdziesiątce
zadaniem jego zespołu muzyki wesołości Artur
Gold [...] Artur Gold dokomplementował sobie od
razu pozostawione muzyki. Razem tworzyli trio
skrzypiec [...] Jak stawały się żydowskie
przedstawienia czołogate. Przyfoczyma nas one
i wyprzedziły wspaniałymi momentami, dopóki lat
kiedyś był młodością i czołog. Z tego, że udało
mi się zorganizować w obłacie inżenierii orkiestry.
Po kilkunastu koncertach Własy doszły do wniosku,
że musieliśmy się przemieszczać w kierunku
dobrych [...] Ruchem krowcom, aby czuli mi
Fido i wiodącego do przodu naszego zespołu. Na
scenie musieliśmy odłożyć wszelkie sprzeczne
rozważania. W tym momencie przetrzasnęło
całkowicie po sobie gronił nasz zespół.
Początek koncertu po dwunastogodzinnej dacie
pracy musiałem stać w szeregu i słuchać tego
koncertu”.

Samuel Willenberg, *Orkiestra*,

brąz 2002. Fot. Piotr Życieński

Samuel Willenberg, *Artysta malarz*, brąz 2001
„Jest rzeczą artysty-malera podzielić do nas szczególne podzieleny. Odrzucił on, że [...] ma jeszcze wspomnieć do siebie, by być walczyli warty. W klasie - 3 klasie, w Poczoboczu - klasie. Nie dodatek beznie mu zmiął miłośny drzewo, okrągłego i samego. [...] W klasie dla pięknej. Niezmiernie podobni nam zawiści cęgi na ścianie baroku zapadającego z peronem, który teraz wyglądał jak zwykła stacja kolejowa.”

Samuel Willenberg, *Artysta malarz*, brąz 2001. Fot. Piotr Życieński

Samuel Willenberg, *Wynoszenie zmarłych w czasie transportu*, brąz 2001
„[...] To komando składa się na ogół z dwudziestu [...] to byłoby szesnastolatki. Widzieli po nich, że niekiedy zdęgi z siebie kłopoty. [...] To skromna grupa, która podobnie było moim, zamieszkała była przy szpitalu węgierskim i rozprawy w środkach doznających. [...] To oni stawiali sobie coś, które zginęło w wagonach podana transportu i zaszli je do Alcazarów w oboje skromności.”

Samuel Willenberg, *Wynoszenie zmarłych w czasie transportu*, brąz 2001. Fot. Piotr Życieński

26 października 1939 r. na terenie GG zostało wydane rozporządzenie zakazujące uboju rytualnego⁴¹. Karano za nieprzestrzeganie go ciężkim więzieniem powyżej roku. Dotyczyło to zarówno osób, które wykonywały ubój, jak i współsprawców, „podlegaczy” i pomocników.

Stygmatyzacja, segregacja i alienacja

Hans Frank 23 listopada 1939 r. wydał rozporządzenie o oznakowaniu Żydów w GG. Dotyczyło ono osób, które ukończyły dziesiąty rok życia. Nakaz noszenia opasek na prawym ramieniu lub rękawie wierzchniego ubioru (biały pasek materiału o szerokości co najmniej 10 cm z gwiazdą Dawida) obowiązywał na terenie całego GG od 1 grudnia 1939 r. Żydzi sami musieli je wyprodukować i się w nie zaopatrzyć. Przebywanie w publicznych miejscach bez opasek było karane więzieniem⁴². 19 lutego 1940 r. wydano drugie rozporządzenie o oznaczaniu Żydów w Generalnym Gubernatorstwie, w którym dokonano drobnej korekty dotyczącej kary za

przebywanie w miejscach publicznych bez opaski. Grożono nie tylko więzieniem, lecz i grzywną (bez określenia maksymalnej wysokości) lub jedną z tych kar⁴³.

24 lipca 1940 r., wprowadzono rozporządzenie zawierające definicję pojęcia „Żyd”. W myśl tych regulacji „za Żyda uważa się” osobę posiadającą co najmniej troje dziadków, którzy są pochodzenia czysto żydowskiego i należeli do gminy wyznaniowej.

Rozporządzenie o oznakowaniu sklepów w Generalnym Gubernatorstwie, również wydane 23 listopada 1939 r., zmuszało żydowskich właścicieli sklepów do ich oznaczenia gwiazdą Dawida w sposób wyraźnie widoczny z ulicy. W świetle propagandy okupanta miało to stanowić ochronę dla Niemców, by nie kupowali produktów w takich miejscach. Żydów, którzy nie zastosowali się do rozporządzenia, karano więzieniem⁴⁴.

Stygmatyzację wprowadzono także w poszczególnych prowincjach ziem wcielonych do Rzeszy. Regulacja odbywała się na poziomie różnych szczebli administracji terenowej, np. prezydent rejencji kaliskiej Friedrich Uebelhoer 14 listopada 1939 r. wprowadził obowiązek noszenia żółtej opaski przez Żydów bez względu na wiek pod groźbą kary śmierci, a od 11 grudnia – żółtej łąty z gwiazdą Dawida o długości 10 cm, przyszytej na piersiach i plecach ubrania⁴⁵. Od 14 listopada Żydzi zostali zobowiązani także do oznaczania swoich sklepów⁴⁶. Stygmatyzacja stanowiła również rodzaj bariery między nimi a polską ludnością.

11 grudnia 1939 r. na terenie GG Niemcy wprowadzili zakaz uczęszczania przez dzieci i młodzież żydowską do polskich szkół. Zamknięto też szkoły żydowskie. Kilka miesięcy później, 31 sierpnia 1940 r., Frank wydał rozporządzenie dotyczące szkolnictwa żydowskiego w GG⁴⁷, w którym postanawiał, że obowiązkiem rad żydowskich jest dbanie o szkolnictwo Żydów. Mimo wszelkich obowiązków, które w związku z tym spadły na judenraty, szkolnictwo to podlegało nadzorowi niemieckich władz szkolnych (*Schulamt*). W wielu miejscowościach jednak, łącznie z miastami takimi jak Kraków, w związku z różnymi obciążeniami finansowymi, jak np. konieczność utrzymywania kuchni ludowych czy sierocińców, nie otwarto szkół żydowskich. Jeszcze we wrześniu 1939 r. na terenach okupowanych Niemcy zakazali Żydom wydawania własnej prasy, zlikwidowali przy tym dotychczas ukazujące się czasopisma⁴⁸. Na ziemiach wcielonych obowiązywał całkowity zakaz nauczania dzieci i młodzieży żydowskiej. 26 stycznia 1940 r. Niemcy zakazali Żydom korzystania z kolei w GG⁴⁹. Inne z niemieckich rozporządzeń ingerowały np. w możliwość swobodnego

poruszania się po mieście. Od 1 marca 1940 r. w tramwajach obowiązywały segregacja rasowa i podział na sekcje dla żydowskich i aryjskich podróżnych⁵⁰. Podobne zakazy wprowadzono na ziemiach wcielonych. 13 listopada 1939 r. wyższy dowódca SS i policji Wilhelm Koppe zabronił Żydom i Polakom zmieniać miejsce zamieszkania i opuszczać teren prowincji Posen (późniejszego Kraju Warty). Od 2 grudnia 1939 r. Żydzi nie mogli poruszać się żadnymi pojazdami po drogach publicznych. W Łodzi mogli jeździć tylko w drugich wagonach komunikacji miejskiej⁵¹.

Żydzi przymuszeni przez Niemców kopią grób dla czterech zabitych żołnierzy niemieckich, Końskie, 12 września 1939 r. Fot. AIPN

Dość późno (biorąc pod uwagę dużą liczbę aktów prawnych wydanych przez Niemców w GG ograniczających funkcjonowanie Żydów), 24 lipca 1940 r., wprowadzono rozporządzenie zawierające definicję pojęcia „Żyd”⁵². W myśl tych regulacji „za Żyda uważa się” osobę posiadającą co najmniej troje dziadków, którzy są pochodzenia czysto żydowskiego i należeli do gminy wyznaniowej. W kolejnym punkcie rozporządzenia dodano regulację, że za Żyda uważa się tego, którego dwoje dziadków jest

„pod względem rasowym pochodzenia czysto żydowskiego, [pod warunkiem że] w dniu 1 września 1939 r. należał do żydowskiej gminy wyznaniowej lub po tym terminie zostaje do niej przyjęty; o ile w chwili wejścia w życie rozporządzenia niniejszego był w związku małżeńskim z żydem lub po tym terminie w związek taki wchodzi; o ile pochodzi spoza małżeńskiego obcowania z żydem w rozumieniu ust. 1 i urodzi się po dniu 31 maja 1941 r.”⁵³

Przy tym za dziadka lub babcię pochodzenia czysto żydowskiego uważano tego, który należał do żydowskiej gminy wyznaniowej. Artykuł trzeci tego rozporządzenia regulował pojęcie „żydowski mieszaniec”. Po drugie zaś mówiło o tych, którzy jako byli obywatele polscy lub jako nieposiadający żadnej przynależności

państwowej w swej rodzinie mieli jednego lub dwoje z dziadków pod względem „rasowym pochodzenia czysto żydowskiego”. Na terenach wcielonych do Rzeszy definicję Żyda regulowały ustawy norymberskie. W Kraju Warty formalnie ich stosowanie wprowadzono rozporządzeniem namiestnika Arthura Greisera z 1 października 1940 r.⁵⁴ Od 4 grudnia 1941 r. na terenach wcielonych obowiązywała także ustawa o postępowaniu karnym dla Polaków i Żydów. Na jej podstawie powstały na tych terenach sądy doraźne, którym podlegały przestępstwa osób obu narodowości.

Izolacja

Na regulacji różnych sfer życia Niemcy nie zakończyli jednak działań wymierzonych w społeczność żydowską. Już w 1940 r. przystąpili do fizycznego oddzielania jej od pozostałych mieszkańców miast, miasteczek i wsi. Pierwsze getto na ziemiach okupowanej Polski utworzono już w październiku 1939 r. w Piotrkowie Trybunalskim. Zapoczątkowany wówczas i kontynuowany w kolejnych miesiącach okupacji proces gettoizacji uzasadniano m.in. koniecznością odseparowania Żydów, jako nosicieli wszy, tyfusu plamistego oraz innych chorób. W wielu miejscach teren tzw. dzielnic mieszkaniowych dla Żydów oznaczano tablicą z napisem „Obszar zagrożony tyfusem” w językach polskim i niemieckim. Rozwijając kampanię propagandową, Niemcy chcieli pogłębić antagonizmy między Polakami i Żydami, a także uzyskać społeczną akceptację dla polityki antyżydowskiej⁵⁵. Wykorzystując prasę, plakaty, ulotki, wystawy stałe i objazdowe, audycje emitowane przez głośniki i filmy propagandowe (np. *Der ewige Jude* [Wieczny Żyd]), Niemcy tworzyli, bazując na stereotypach zakorzenionych od wieków, negatywny obraz społeczności żydowskiej.

W wielu miejscowościach, w których mieszkali Żydzi, nie utworzono dla nich oddzielnych dzielnic lub nie były one fizycznie odseparowane od tzw. aryjskiej części. Na terenie GG getta zakładano także w 1942 r., już w trakcie realizacji akcji Reinhardt, której celem była zagłada Żydów z GG oraz *Bezirk Białystok*. Tworzono je wówczas nie po to, by izolować tę ludność, lecz by zgromadzić ją w jednym miejscu przed planowaną egzekucją lub wywózką do obozu zagłady. Szacuje się, że w GG istniało – w dłuższym lub krótszym okresie – około czterystu tzw. dzielnic dla Żydów, a na całych okupowanych ziemiach polskich – ponad sześćset. Dość wcześnie powstały również getta w Kraju Warty, przy czym procesowi koncentracji i izolacji

Żydów na ziemiach wcielonych towarzyszyły akcje deportacyjne do GG (między styczniem 1940 a marcem 1941 r.). Największym i najliczniejszym gettem poza GG było getto w Łodzi, utworzone 8 lutego 1940 r., a odizolowane od reszty miasta 30 kwietnia. Przeszło przez nie ok. 200 tys. Żydów⁵⁶.

Żydzi mieli zakaz opuszczania gett. W GG regulowały to kolejne rozporządzenia Franka. Trzecie rozporządzenie z 15 października 1941 r. o ograniczeniu pobytu w Generalnym Gubernatorstwie (pierwsze z nich wydano 13 września 1940 r.; drugie 29 kwietnia 1941 r.) nie tylko podtrzymywało nakaz izolacji Żydów, lecz dodatkowo wprowadzało zapis, który miał istotne znaczenie dla stosunków polsko-żydowskich w GG. Zaznaczono w nim m.in., że

„Żydzi, którzy bez upoważnienia opuszczają wyznaczoną im dzielnicę, podlegają karze śmierci. Tej samej karze podlegały osoby, które takim Żydom świadomie dają kryjówkę”⁵⁷.

Kara śmierci obowiązywała zarówno w GG, jak i w polskich częściach *Reichskommissariat Ukraine* i *Reichskommissariat Ost* (Wołyń, Polesie, Nowogródzczyzna, wschodnia Białostoczczyzna, Wileńszczyzna), choć tam nie wydano takiego aktu prawnego⁵⁸.

Tekst pochodzi z numeru 3/2020 „Biuletynu IPN”

Obszerne fragmenty tego artykułu zostały opublikowane w: M. Grądzka-Rejak, A. Namysło, *Relacje polsko-żydowskie w okresie II wojny światowej. Kontekst i uwarunkowania*, [w:] *Represje za pomoc Żydom na okupowanych ziemiach polskich*, red. A. Namysło, M. Grądzka-Rejak, Warszawa 2019. Tekst prezentuje główne działania niemieckich władz okupacyjnych wobec Żydów od agresji III Rzeszy na Polskę 1 września 1939 r. do czasu decyzji o ich masowej eksterminacji, tj. drugiej połowy 1941 r.

---

¹ S.W. Dobrowolski, *Memuary pacyfisty*, Kraków 1989, s. 167.

² J. Chrobaczyński, *Postawy, zachowania, nastroje. Społeczeństwo Krakowa wobec wojny i okupacji 1939–1945*, Kraków 1993, s. 23.

³ Por. USHMM, 2007.474.1, *Remembrances by Anna Grun*, b. p.

⁴ Por. D. Cesarani, *Ostateczne rozwiązanie. Losy Żydów w latach 1933–1949*, Warszawa 2019, s. 359.

⁵ R. Żebrowski, *Kampania wrześniowa (1939)*, „Polski Słownik Judaistyczny”, [http://www.jhi.pl/psj/kampania_wrzesniowa_\(1939\)](http://www.jhi.pl/psj/kampania_wrzesniowa_(1939)) [dostęp: 3 II 2020 r.]; szerzej na ten temat zob.: *Opór i walka z faszyzmem w latach 1939–1945*, t. II: *Żydzi w walce 1939–1945*, red. J. Roszkowski, J. Diatłowicki, Warszawa 2010.

⁶ Akcja *Erntefest* („Dożynki”) – kryptonim ostatniego etapu akcji Reinhardt. Przeprowadzono ją 3–4 listopada 1943 r. Szerzej zob.: *Erntefest. Zapomniany epizod Zagłady*, red. W. Lenarczyk, D. Libionka, Lublin 2009.

⁷ B. Meirtchak, *Żydzi-żołnierze wojsk polskich polegli na frontach II wojny światowej*, Warszawa 2001, s. 11–85. Ten sam autor podaje listę żydowskich oficerów i żołnierzy Wojska Polskiego oraz funkcjonariuszy policji zamordowanych wiosną 1940 r. w Katyniu, Charkowie, Miednoje oraz oficerów rezerwy WP zamordowanych przez ukraińskie NKWD. Znajduje się na niej 469 osób wymienionych z imienia i nazwiska. Por. idem, *Żydzi żołnierze wojsk polskich...*, s. 87–123. Z kolei Feliks Tych pisał, że ofiarami tych zbrodni padło co najmniej 600 żydowskich oficerów WP. Zob. F. Tych, *Czy Żydzi stawiali opór wobec niemieckiego okupanta?*, [w:] *Żydzi w walce...*, t. 2, s. 34.

⁸ F. Tych, *Czy Żydzi stawiali opór...*, s. 34.

⁹ W 1941 r. z Prowincji Śląskiej wydzielono Prowincję Górnośląską.

¹⁰ Z. Klukowski, *Zamojszczyzna 1918–1959*, Warszawa 2015, s. 155.

¹¹ S. Dąbrowa-Kostka, *W okupowanym Krakowie*, Warszawa 1972, s. 26.

¹² M. Ciećkiewicz, *Krakowska służba zdrowia w czasie okupacji*, „Przegląd Lekarski – Oświęcim” 1975, nr 1, s. 128–137.

¹³ E. Ringelblum, *Kronika getta warszawskiego*, Warszawa 1988, s. 32–33.

¹⁴ D. Cesarani, *Ostateczne rozwiązanie...*, s. 351.

¹⁵ Według dotychczasowych ustaleń, w pierwszych miesiącach wojny straty wśród ludności żydowskiej wyniosły 7 tys. osób, zob.: B. Musiał, „Przypadek modelowy dotyczący eksterminacji Żydów”. *Początki „akcji Reinhardt” – planowanie masowego mordu Żydów w Generalnym Gubernatorstwie*, [w:] *Akcja Reinhardt. Zagłada Żydów w Generalnym Gubernatorstwie*, red. D. Libionka, Warszawa 2004, s. 63. Waldemar Grabowski podaje za Czesławem Łuczakiem, że w okresie kampanii polskiej 1939 r. życie straciło łącznie ok. 200 tys. cywilów. W. Grabowski, *Raport. Straty ludzkie poniesione*

przez Polskę w latach 1939–1945, [w:] *Polska 1939–1945. Straty osobowe i ofiary represji pod dwiema okupacjami*, red. W. Materski, T. Szarota, Warszawa 2009, s. 26. Por. też D. Cesarani, *Ostateczne rozwiązanie...*, s. 351–353. Badania m.in. nad ofiarami cywilnymi wojny obronnej 1939 r. prowadzi Tomasz Sudół z IPN.

¹⁶ Na temat przebiegu oraz rozumienia Zagłady zob. np.: Z. Bauman, *Nowoczesność i Zagłada*, Kraków 2009; Ch.R. Browning, *Geneza „ostatecznego rozwiązania”*. *Ewolucja nazistowskiej polityki wobec Żydów, wrzesień 1939 – marzec 1942*, Kraków 2012, s. 415–423; R. Hilberg, *Zagłada Żydów europejskich*, t. I–III, Warszawa 2014; Y. Bauer, *Przemysleć Zagładę*, Warszawa 2016.

¹⁷ Ch.R. Browning, *Geneza „ostatecznego rozwiązania”...*, s. 37–44; D. Cesarani, *Ostateczne rozwiązanie...*, s. 368–375.

¹⁸ Niemcy zakładali, że do wiosny 1941 r. w Europie nie będzie już Żydów. Jednak w 1940 r. przeprowadzono pierwszy etap ataku na Wielką Brytanię, wymagający ogromnego zaangażowania lotnictwa i floty. Użycie samolotów i statków do deportacji Żydów stało się w tamtym momencie wojny niemożliwe. Por. Ch.R. Browning, *Geneza „ostatecznego rozwiązania”...*, s. 80 i nast.; S. Lahnstaedt, *Czas zabijania. Bełżec, Sobibór, Treblinka i akcja Reinhardt*, Warszawa 2018, s. 30 i nast.

¹⁹ Telefonogram szefa Głównego Urzędu Bezpieczeństwa Rzeszy Reinharda Heydricha do dowódców grup operacyjnych Policji Bezpieczeństwa z 21 września 1939 r., [w:] *Eksterminacja Żydów na ziemiach polskich w okresie okupacji hitlerowskiej. Zbiór dokumentów*, oprac. T. Berenstein, A. Eisenbach, A. Rutkowski, Warszawa 1957, s. 21–29.

²⁰ Rozporządzenie o ustanowieniu rad żydowskich z dn. 28 XI 1939 r., [w:] *Verordnungsblatt des Generalgouverneurs für die besetzten polnischen Gebiete* [Dziennik rozporządzeń Generalnego Gubernatora dla okupowanych polskich obszarów, dalej: *Verordnungsblatt des GG*] 1939, nr 9, s. 72–73.

²¹ W. Jastrzębski, *Okupacyjne losy ziem polskich wcielonych do Rzeszy (1939–1945)*, Poznań 2017, s. 123. Por. Cz. Madajczyk, *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, Warszawa 1970, s. 318.

²² R. Hilberg, *Zagłada Żydów...*, t. I, s. 247.

²³ A. Eisenbach, *Hitlerowska polityka zagłady Żydów*, Warszawa 1961, s. 149.

²⁴ H.Z. Zimmermann, *Przeżyłem, pamiętam, świadczę*, Kraków 1997, s. 87.

²⁵ Rozporządzenie o wprowadzeniu przymusu pracy dla ludności żydowskiej Generalnego Gubernatorstwa z dn. 26 X 1939 r., [w:] *Verordnungsblatt des GG* 1939, nr 1, s. 6–7.

²⁶ Zarządzenie nr 4 Kierownika Wydziału Dewiz przy Urzędzie Generalnego Gubernatora [z dn. 20 XI 1939 r.], [w:] *Verordnungsblatt des GG* 1939, nr 7, s. 57–58.

²⁷ Rozporządzenie o obowiązku zgłoszenia majątku żydowskiego w Generalnym Gubernatorstwie z dn. 24 I 1940 r., [w:] *Verordnungsblatt des GG* 1940, nr 7, s. 31–32.

²⁸ J. Grabowski, *Polityka antyżydowska na terenie rejencji ciechanowskiej*, [w:] *Zagłada Żydów na polskich terenach wcielonych do Rzeszy*, red. A. Namysło, Warszawa 2008, s. 60.

²⁹ K. Urbański, *Zagłada Żydów w dystrykcie radomskim*, Kraków 2004, s. 35 i nast.

³⁰ Por. F. Karay, *Żydowskie obozy pracy w czasie „akcji Reinhardt”*, [w:] *Akcja Reinhardt. Zagłada Żydów w Generalnym Gubernatorstwie*, red. D. Libionka, Warszawa 2004, s. 249–251; S. Lehnstaedt, *Generalgouvernement. Ideologie und Ökonomie der Judenpolitik*, [w:] *Arbeit in den nationalsozialistischen Ghettos*, hrsg. von J. Hensel, S. Lehnstaedt, Osnabrück 2013, s. 159–180.

³¹ A. Ziółkowska, *Obozy pracy przymusowej dla Żydów w Wielkopolsce w latach okupacji hitlerowskiej (1941–1943)*, Poznań 2005, s. 19; I. Loose, *Wartheland*, [w:] *Das „Großdeutsche Reich” und die*

Juden: nationalsozialistische Verfolgung in den „angegliederten“ Gebieten, hrsg. von W. Gruner, J. Osterloh, Frankfurt am Main 2010, s. 229–258; A. Löw, *Getto łódzkie/Litzmannstadt Getto. Warunki życia i sposoby przetrwania*, Łódź 2012, s. 66.

³² Zob. A. Konieczny, *Organizacja Schmelc i jej obozy pracy dla Żydów na Śląsku w latach 1940-1944*, „Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi” 1992, t. XV, s. 281–314; S. Steinbacher, *„Musterstadt” Auschwitz: Germanisierungspolitik und Judenmord in Ostoberschlesien*, München 2000; B. Guterman, *A narrow bridge to life: Jewish forced labor and survival in the Gross-Rosen Camp system, 1940-1945*, New York 2008; A. Namysło, *Ostoberschlesien. Organisation und Formen von Beschäftigung der jüdischen Bevölkerung (1939-1943)*, [w:] *Arbeit in den nationalsozialistischen...*, s. 139–158.

³³ A. Sitarek, *Otoczone drutem państwo. Struktura i funkcjonowanie administracji getta łódzkiego*, Łódź 2015, s. 32.

³⁴ M. Alberti, *Die Verfolgung und Vernichtung der Juden im Reichsgau Wartheland 1939-1945*, Wiesbaden 2006, s. 106.

³⁵ A. Eisenbach, *Hitlerowska polityka zagłady...*, s. 195.

³⁶ Rozporządzenie o zniesieniu zwolnień podatkowych i uprzywilejowania podatkowego korporacji żydowskich z dn. 23 XI 1939 r., [w:] *Verordnungsblatt des GG 1939*, nr 8, s. 60.

³⁷ Pierwsze postanowienie wykonawcze do rozporządzenia o przymusie pracy dla ludności żydowskiej Generalnego Gubernatorstwa z dn. 11 XII 1939 r., [w:] *Verordnungsblatt des GG 1939*, nr 13, s. 231–232.

³⁸ *Ibidem*.

³⁹ Na przykład w Łodzi godzinę policyjną wprowadzono 10 września 1939 r. – Polakom i Żydom nie wolno było przebywać na ulicach między 20.00 a 6.00 rano. Na mocy rozporządzenia prezydenta rejencji kaliskiej Friedricha Uebelhoera z 14 listopada 1939 r. Żydzi zostali zmuszeni do pozostania w domach między 17.00 a 8.00. W przypadku złamania zakazu groziła kara śmierci. Za: A. Löw, *Getto łódzkie/Litzmannstadt Getto...*, s. 66; A. Sitarek, *Otoczone drutem państwo...*, s. 34.

⁴⁰ R. Kaczmarek, *Antyżydowska polityka władz niemieckich w rejencji katowickiej*, [w:] *Zagłada Żydów Zagłębiowskich*, red. A. Namysło, Będzin 2004, s. 13–31; A. Sitarek, *Otoczone drutem...*, s. 33.

⁴¹ Rozporządzenie o zakazie uboju rytualnego z dn. 26 X 1939 r., [w:] *Verordnungsblatt des GG 1939*, nr 1, s. 6.

⁴² Rozporządzenie o oznaczeniu Żydów i Żydówek w Generalnym Gubernatorstwie z dn. 23 XI 1939 r., [w:] *Verordnungsblatt des GG 1939*, nr 8, s. 61.

⁴³ Drugie rozporządzenie o oznaczaniu Żydów i Żydówek w Generalnym Gubernatorstwie z dn. 19 II 1940 r., [w:] *Verordnungsblatt des GG 1940*, nr 15, s. 79.

⁴⁴ Rozporządzenie o oznaczaniu sklepów żydowskich w Generalnym Gubernatorstwie z dn. 23 XI 1939 r., [w:] *Verordnungsblatt des GG 1939*, nr 8, s. 61–62.

⁴⁵ A. Eisenbach, *Hitlerowska polityka zagłady...*, s. 149; A. Löw, *Getto łódzkie/Litzmannstadt Getto...*, s. 67; R. Hilberg, *Zagłada Żydów...*, t. I, s. 250.

⁴⁶ A. Sitarek, *Otoczone drutem...*, s. 34.

⁴⁷ Rozporządzenie o szkolnictwie żydowskim w Generalnym Gubernatorstwie z dn. 31 VIII 1940 r., [w:] *Verordnungsblatt des GG 1940*, nr 51, s. 258.

⁴⁸ K. Zimmerer, *Kronika zamordowanego świata. Żydzi w Krakowie w czasie okupacji niemieckiej*, Kraków 2017, s. 25.

⁴⁹ Rozporządzenie o używaniu kolei przez Żydów w GG z dn. 26 I 1940 r., [w:] *Verordnungsblatt des GG 1940*, nr 10, s. 45.

⁵⁰ AŻIH, 302/8, Pamiętnik Zenona Szpingarna, b. d., k. 72.

⁵¹ A. Sitarek, *Otoczone drutem...*, s. 33-34.

⁵² Rozporządzenie o definicji pojęcia „Żyd” w Generalnym Gubernatorstwie z dn. 24 VII 1940 r., [w:] *Verordnungsblatt des GG 1940*, s. 231.

⁵³ *Ibidem*.

⁵⁴ M. Alberti, *Die Verfolgung...*, s. 122.

⁵⁵ J. Grabowski, *Propaganda antyżydowska w Generalnej Guberni, 1939-1945*, „Zagłada Żydów. Studia i materiały” 2010, nr 6, s. 124.

⁵⁶ Zob. A. Löw, *Getto łódzkie/Litzmannstadt Getto...*; A. Sitarek, *Otoczone drutem...*

⁵⁷ Trzecie rozporządzenie o ograniczeniach pobytu w Generalnym Gubernatorstwie z dn. 15 X 1941 r., [w:] *Verordnungsblatt des GG 1941*, nr 99, s. 595.

⁵⁸ Na terenie polskich ziem wcielonych do Rzeszy nie wprowadzono generalnego rozporządzenia o karze śmierci za pomoc Żydom. Ogłoszenia tej treści ukazywały się lokalnie w okresie likwidacji poszczególnych gett, np. 24 czerwca 1942 r. w powiecie Blachstädt (Prowincja Górnośląska).

COFNIJ SIĘ